

До спеціалізованої вченої ради
Д 41.086.03
Національного університету «Одеська
юридична академія»
65009, м. Одеса,
Фонтанська дорога, 23

В І Д Г У К О П О Н Е Н Т А
докторки юридичних наук, професорки
МЕНДЖУЛ Марії Василівни на дисертацію
ВОЛКОВОЇ Наталії Василівни
«ЗАХИСТ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ У
ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне
право; міжнародне приватне право

Актуальність теми дисертаційного дослідження Волкової Наталії Василівни «Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві» зумовлена тим, що в умовах війни та післявоєнної відбудови України питання захисту сімейних прав та інтересів дітей є вкрай важливим із врахуванням того, що для безпеки дітей та жінок сотні тисяч родин є роз'єднанні, проживають у різних областях України та у різних державах. Активна фаза війни триває рік і це призводить до того, що багато шлюбів або фактично розпалися, або уже перебувають на стадії офіційного розірвання при цьому також має враховуватися насамперед принцип найкращих інтересів дитини та захист її прав. Непоодинокими є і випадки зловживання своїми правами з боку батьків, зокрема матері скористалися можливістю та вивезли дітей закордон у тих випадках, де до повномасштабного вторгнення через спори батько такого дозволу не давав. На практиці є і випадки, коли намагаються позбавити матір батьківських прав або через суд визначити місце проживання дитини з батьком аби уникнути мобілізації. Вказане призводить до численних порушень прав дитини та зумовлює своєчасність та актуальність дослідження Волкової Наталії Василівни.

Наведені обставини не залишають сумнівів щодо актуальності обраної дисертанткою теми дослідження та науково-практичного значення роботи. Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія» «Реформа цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні» на 2016-2020 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016-2020 роки (державний реєстраційний номер 0116U001842), а також плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія» «Захист прав людини в порядку цивільного судочинства в цифрову еру» на 2021-2025 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя людини у людиноцентристському вимірі у цифрову еру» на 2021-2025 роки.

Оцінка обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій дисертації, їх достовірності та новизни зумовлюється належним науково-теоретичним рівнем та практичною значимістю положень та висновків за результатами дисертаційного дослідження.

Представлене дисертаційне дослідження Волкової Наталії Василівни є цінним для правової доктрини, оскільки вирішує важливе наукове завдання – розробити концептуальні положення вчень про захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Вказане дозволило сформулювати чіткі завдання дослідження та обґрунтувати висновки, яким притаманні необхідні ознаки новизни. Ознайомившись зі змістом дисертації Н. В. Волкової зроблено висновок, що авторці вдалося досягти поставленої мети, у тому числі завдяки успішному виконанню поставлених завдань.

Дисертантка проявила належний рівень знань юридичної літератури, нормативно-правових актів, здатність до аналізу судової практики, а також

окреслила низку дискусійних питань щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. Методи дослідження, які були використані Н. В. Волковою, включають в себе комплексне поєднання загальнонаукових та спеціально-юридичних методів наукового пізнання, зважаючи на особливості предмету та об'єкту, мети та завдань дисертаційного дослідження. Особливо вдало застосовано порівняльно-правовий метод, що надав можливість здійснити компаративний аналіз як процесуального, так і сімейного вітчизняного та зарубіжного законодавства (Англії, Данії, Іспанії, Канади, Португалії, Республіки Болгарії, ФРН, США, Фінляндії, Франції, Швеції, Японії та ін.), що сприяло виявленню аналогічних правових конструкцій, з'ясуванню національних особливостей захисту сімейних прав та інтересів дитини (розділи 1, 2, 3, 4 та 5 дисертації).

Структура дисертації обумовлена метою і предметом дослідження. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Логічно структуровано зміст розділів роботи, в яких відображено: загальнотеоретичні засади захисту сімейних прав та інтересів дитини, правовий статус суб'єктів цивільних процесуальних відносин у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини; концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів дитини у позовному провадженні; процесуальний порядок розгляду справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у наказному та окремому провадженнях; засади захисту сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. Така структура роботи надає можливість розглянути комплексно проблеми захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини.

Позитивною рисою цієї роботи є також широке використання судової практики з обраної тематики, а також її ґрунтовний науковий аналіз, який дозволив запропонувати чіткі пропозиції до удосконалення сімейного та цивільного процесуального законодавства.

У розділі 1 «Загальнотеоретичні засади захисту сімейних прав та інтересів дитини» дисертанткою розглянуто методологію та вибір напряму дослідження захисту сімейних прав та інтересів дитини, а також поняття, особливості, форми та способи захисту сімейних прав та інтересів дитини. Авторкою дослідження наголошено, що змістом принципу забезпечення найкращих інтересів дитини є підхід до законодавчої та правозастосовної діяльності, за якого при ухваленні нових та застосуванні чинних законодавчих норм, що регулюють суспільні відносини за участю дитини, має забезпечуватись пріоритет інтересів дитини над інтересами дорослих людей тією мірою, якою це сприятиме задоволенню потреб дитини з урахуванням принципів розумності та справедливості.

Доволі обґрунтованим і цінним є висновок авторки, що захист сімейних прав та інтересів дитини – це дії юрисдикційних та неюрисдикційних органів та осіб, що спрямовані на відновлення порушених, невизнаних, оспорюваних сімейних прав та інтересів дитини або встановлення безспірних суб'єктивних сімейних прав та інтересів дитини, а в деяких випадках недопущення чи попередження порушення прав та інтересів дитини в майбутньому.

Важливим в теоретичному та практичному аспекті є висновок, що справи, які розглядаються у порядку цивільного судочинства щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини можна поділити на такі види: справи щодо захисту права на виховання дитини; справи про зміну правового статусу дитини та інших осіб; справи про виконання обов'язку щодо утримання дитини; справи про захист прав та інтересів дитини від домашнього насильства (про видачу і продовження обмежувального припису щодо дитини).

Обґрунтованою є позиція, що до неюрисдикційних форм захисту слід відносити крім самозахисту, що здійснюється самою дитиною або її законними представниками, також сімейну медіацію.

У розділі 2 «Оптимізація правового статусу суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини» проаналізовано роль суду у захисті сімейних прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві, правовий статус дитини у цивільному судочинстві, склад учасників справи у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, представництво у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини.

Важливим як в теоретичному, так і в практичному плані є висновок, що створення в нашій державі такої обов'язкової внутрішньої спеціалізації суду з сімейних справ, зокрема у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини, призвело б до наближення нашої правової системи до європейських стандартів правосуддя та до підвищення рівня соціально-правової політики України. З огляду на це, доречною є пропозиція доповнити частину 3 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» окремим абзацом такого змісту: «У місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення цивільного судочинства щодо сімейних спорів за участю неповнолітніх осіб».

Слушним та логічним є висновок, що дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана судом при вирішенні справ щодо захисту її сімейних прав та інтересів, проте необхідно враховувати законодавчі приписи, а саме відповідно до ч. 3 ст. 171 СК України «суд має право ухвалити рішення навіть всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси». Також авторкою детально обґрунтовано позицію, що відділ державної реєстрації актів цивільного стану у справах про оспорювання батьківства не може займати правове становище третьої особи, він зобов'язаний відповідно до своїх посадових повноважень здійснити певний запис до актового запису на підставі рішення суду.

У розділі 3 «Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів дитини у позовному провадженні» досліджено територіальну юрисдикцію (підсудність) цивільних справ щодо захисту сімейних прав та інтересів

дитини у позовному провадженні, предмет доказування та докази у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у позовному провадженні, відкриття провадження у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини та їх підготовка до розгляду, судовий розгляд справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у позовному провадженні.

Заслуговує на підтримку висновок, що необхідно передбачити на законодавчому рівні правила альтернативної територіальної підсудності (підсудність справ за вибором позивача) щодо справ про захист сімейних прав та інтересів дитини, а саме за місцем проживання дитини.

Авторка зауважує на своєчасності змін у законодавстві та передбачення, що якщо суд знаходиться на окупованій території або на території де ведуться активні бойові дії, відповідно до розпорядження Голови Верховного Суду щодо зміни територіальної підсудності справ у цивільному судочинстві в умовах воєнного стану, його робота тимчасово припиняється та змінюється територіальна підсудність справ. Після даного розпорядження суд не має права приймати позовні заяви (заяви) до свого провадження та розглядати жодної справи, в тому числі й справи щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. Якщо ж така позовна заява (заява) надійшла до суду після видання розпорядження, суд направляє таку заяву за визначеною у даному розпорядженні підсудністю.

Важливим є висновок авторки, що суд у справах про визначення місця проживання дитини повинен врахувати такі обставини як: кількість часу, який кожний із батьків проводить з дитиною; наскільки гарне виховання та освіти отримує дитина завдяки батьку або матері; наскільки кожний із батьків піклується про самопочуття дитини та її здоров'я, як карає дитину за провини тощо. Крім того, слід оцінити: зайнятість батьків трудовою або підприємницькою діяльністю (режим робочого часу, віддаленість місця роботи від освітніх установ та дому) та їх здатність приділяти час дитині в режимі, який відповідатиме її інтересам; чи не зловживають мати, батько спиртними напоями або наркотичними засобами, чи не притягувались до

кримінальної відповідальності тощо, що своєю чергою може негативно вплинути на розвиток дитини. Таким чином, до предмета доказування у справах про визначення місця проживання дитини також можуть відноситись обставини (факти), що свідчать про аморальну поведінку матері або батька дитини. Не менш важливим фактом у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини, є наявність чи відсутність психічних захворювань у батьків.

Обґрунтованою є позиція, що в умовах воєнного стану є певна загроза життю учасників справи та іншим учасникам судового процесу, а у деяких випадках відсутня навіть фізична можливість приймати участь у судовому засіданні у зв'язку з воєнними діями на території де проживає особа тощо. У цьому контексті велике значення мають механізм дистанційного звернення до суду та більш доступного дистанційного судового засідання. З огляду на це, слухними є пропозиції внести зміни до законодавства та доповнити частину 4 ст. 212 ЦПК України.

Четвертий розділ, «Процесуальний порядок розгляду справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у наказному та окремому провадженнях», присвячений аналізу особливостей видачі судового наказу у справах про стягнення аліментів на утримання дитини, процесуального порядку розгляду справ про усиновлення дитини у порядку окремого провадження, захисту прав та інтересів дитини від домашнього насильства.

Важливим є висновок авторки, що з точки зору законодавця, дитина не може одержувати аліменти менше ніж 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. З урахуванням цієї позиції законодавця вбачається, що особа, яка сплачує аліменти на утримання дитини не має право на пред'явлення заяви про зменшення розміру аліментів, якщо дитина отримує мінімальний гарантований розмір аліментів і не важливо за яким судовим актом здійснюється сплата аліментів: за рішенням суду чи за судовим наказом.

Обґрунтованою є позиція, що необхідно надати право боржнику на звернення до суду з заявою про скасування судового наказу про стягнення аліментів на утримання дитини у випадках, коли боржник надав суду докази, які свідчать про невідповідність дійсності наданих заявником даних про місце проживання дитини, а також у випадках, якщо заявник приховав від суду факт укладення договору про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно.

У п'ятому розділі, «Засади захисту сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини», досліджено правове регулювання міжнародного захисту сімейних прав та інтересів дитини та значення практики Європейського суду з прав людини для захисту сімейних прав та інтересів дитини.

Обґрунтованим є підхід, що на міжнародному рівні було прийнято достатньо багато правових документів, що регулюють захист прав та інтересів людини взагалі та захист сімейних прав та інтересів дитини, зокрема. Однак і досі відсутній єдиний механізм захисту сімейних прав та інтересів дитини.

Слушним є виділення авторкою таких видів справ, що були предметом розгляду Європейського суду з прав людини щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини: про встановлення батьківства; оспорювання батьківства; позбавлення батьківських прав; відібрання дитини без позбавлення батьківських прав; про визначення місця проживання дитини; справи щодо виховання дитини; справи про усиновлення; справи щодо вчинення домашнього насильства до дитини.

Важливими в теоретичному та практичному плані є й інші висновки та пропозиції за дисертаційним дослідженням Н. В. Волкової.

Ступінь обґрунтованості висновків, рекомендацій та наукових положень, які сформульовані у дисертації, є достатнім, пропозиції розроблено на належному науково-теоретичному рівні з урахуванням виявлених проблем правозастосування і спрямуванням на забезпечення

правової визначеності норм сімейного права та цивільного процесуального права, а також єдності правозастосовної практики.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження Н. В. Волкової полягає в тому, що викладені в дисертації теоретичні положення, висновки та рекомендації можуть бути використані у науково-дослідній діяльності – для подальшого розвитку правової доктрини щодо питань захисту сімейних прав та інтересів дитини; в навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Цивільний процес», «Розгляд окремих категорій цивільних справ у судах», «Розгляд сімейних та спадкових справ», що підтверджується Актом впровадження результатів дисертаційного дослідження у навчальну та науково-дослідну діяльність Національного університету «Одеська юридична академія» від 28 жовтня 2022 року; у правозастосовній діяльності – при розгляді судами цивільних справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини (акт впровадження від 01.12.2022 року).

Повнота викладу положень дисертації в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації. Детальне ознайомлення з текстом дисертаційного дослідження Н. В. Волкової, опублікованими працями за темою дисертації надає можливість зробити висновок, що основні результати дисертаційного дослідження викладено у одній монографії у співавторстві, 24 наукових статтях, з яких 15 статей опубліковано у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 5 статей – у зарубіжних періодичних виданнях з юридичного напрямку, 4 статтях – у виданнях, включених до наукометричних баз Scopus та Web of Science Core Collection, а також у 37 тезах доповідей на науково-практичних конференціях, засіданнях круглих столів, 13 інших публікаціях, що додатково висвітлюють основний зміст дисертації.

Аналіз тексту дисертації свідчить про **відсутність порушення авторкою академічної доброчесності**. Дисертаційна робота Н. В. Волкової свідчить про ґрунтовне опрацювання нею чинного законодавства України,

законодавства зарубіжних країн, матеріалів судової практики, наукової літератури. Джерельну базу дисертації варто визнано достатньою для досягнення мети та виконання поставлених завдань. У дисертаційній роботі наявні посилання на джерела інформації, розробки, твердження інших авторів, дотримано вимог законодавства про захист авторських прав, надано достовірну інформацію про результати наукової діяльності. Дисертанткою дотримано вимоги ст. 42 Закону України «Про освіту» від 05 вересня 2017 р. щодо академічної доброчесності.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації.

Незважаючи на значну кількість науково обґрунтованих результатів дослідження, отриманих висновків, деякі положення все ж викликають дискусію та потребують додаткового пояснення, а саме:

1. У пункті новизни вперше, авторкою розкрито зміст принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, *«під яким розуміється такий підхід до законодавчої та правозастосовної діяльності, за якого при прийнятті нових та застосуванні чинних нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини за участю дитини, має забезпечуватись пріоритет інтересів дитини над інтересами дорослих людей тією мірою, якою це сприятиме задоволенню потреб дитини з урахуванням принципів розумності та справедливості»*. Вказана позиція є обґрунтованою, водночас на захисті хотілося б почути детальніше, яким чином повинні враховуватися принципи розумності та справедливості при застосуванні принципу найкращих інтересів дитини.

2. Доволі слушною є пропозиція, що оцінка найкращих інтересів дитини при прийнятті рішення у справах про захист її сімейних прав та інтересів у цивільному судочинстві повинна проводитись відповідно до загальних та спеціальних критеріїв найкращих інтересів дитини. Водночас перелік запропонованих авторкою критеріїв, на нашу думку, слід доповнити «сімейним зв'язком між дитиною і тією особою щодо якої розглядається справа». Вказаний критерій застосовується у практиці ЄСПЛ як при розгляді

справ між батьками щодо дитини, так і між генетичними батьками та іншими особами щодо дитини.

3. Обґрунтованим є підхід поділу справ про захист сімейних прав та інтересів дитини, що розглядаються у порядку цивільного судочинства, на такі: справи щодо захисту права на виховання дитини; справи про зміну правового статусу дитини та інших учасників сімейних відносин; справи про виконання обов'язку щодо утримання дитини; справи про захист прав та інтересів дитини від домашнього насильства. Вказаний підхід слід доповнити, оскільки на нашу думку, не охоплено види справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини за участі інших членів сім'ї та родичів (справи щодо контакту з дитиною та участі у вихованні бабусь, дідусів, братів, сестер тощо), а також щодо захисту майнових прав дитини, непов'язаних із утриманням (щодо захисту права власності та інших речових прав дитини, у тому числі на житло).

4. Дискусійною видається пропозиція *«встановити правило про неможливість зменшення у судовому порядку розміру аліментів на утримання дитини, якщо за рішенням суду встановлено сплату мінімального гарантованого розміру аліментів на утримання дитини, встановленого законом»*, оскільки частина 2 ст. 182 Сімейного кодексу України встановлює, що розмір аліментів має бути необхідним та достатнім для забезпечення гармонійного розвитку дитини, а мінімальний гарантований розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Відповідно суд не вправі і так зменшити розмір аліментів, якщо вони призначені у мінімально гарантованому розмірі.

5. Авторкою досліджено законодавство зарубіжних держав, практику ЄСПЛ, Регламент Brussels IIbis, Регламент Brussels I, Регламент ЄС про утримання № 4/2009, Регламент Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу № 1896/2006 від 12 грудня 2006 року «Про введення Європейського наказного провадження» щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини,

проте не проаналізовано принципи європейського сімейного, розроблені Комісією з європейського сімейного права (CEFL). У цьому контексті варто у майбутніх дослідженнях проаналізувати необхідність приведення норм Цивільного процесуального та Сімейного кодексів до вказаних принципів. Зокрема, до європейських рекомендацій до періоду роздумів на примирення у випадку розірвання шлюбу, якщо є малолітні та неповнолітні діти, необхідності врахування думки дитини у справах щодо неї, наскрізного застосування принципу найкращих інтересів дитини тощо.

Загальна оцінка дисертаційної роботи та її відповідність встановленим вимогам. Варто зазначити, що висловлені зауваження суттєво не впливають на загальну позитивну оцінку дослідження Н. В. Волкової «Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві». Слід зауважити, що робота є важливою, самостійною та завершеною творчою працею. За своїм змістом, науковими результатами, висновками та новизною є самостійним вкладом у науку. Оформлення дисертації відповідає всім встановленим вимогам. У достатній кількості розміщено основні висновки у публікаціях у наукових виданнях, які визначені для оприлюднення положень дисертацій.

Таким чином, все вищезазначене дає підстави вважати, що дисертація Волкової Наталії Василівни на тему «Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві» як за змістом, так і за оформленням відповідає спеціальності 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право, вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283), та вимогам Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1197, а її авторка – Волкова Наталія Василівна заслуговує присудження наукового

ступеня доктора наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Опонент:

докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний
університет»

Марія МЕНДЖУЛ

